

ԼԵԶՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԵԴԵՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱԾՐՋԱՆ(*)

Բայց որպէսզի բառը իրրե նախաւեղուի բառ արժէք ունենայ, պէտք է անպայման որ ան ամբողջապէս նոյն կամ նման լինի համեմատութեան առնուած բոլոր լեզուներին մէջ։ Միայն արմատի հնդեւրոպական լինելը բաւական չէ ընդունել տալու մեզ թէ այդ բառն էլ հնդեւրոպական է։ Բարձրախօս բառի մէջ «բարձր» հնդեւրոպական է. բայց սրանից չի հետեւում որ «բարձրախօսը» հնդեւրոպական է։ Նմանապէս «աքաղաղ» բառի մէջ քաղ «զոչել, կանչել» հնդեւրոպական է, բայց չի հետեւում սրանից որ ամաղաղ հնդեւրոպական ժամանակի բառ է. — նա չինուած է բաժանումից յետոյ, հայոց կամ հայերէնի մէջ, արդէն ունեցած քաղ արմատից։

Այսպէս հասկանալ նաեւ միւսների համար։

Նախաշրջանի վերջը, որին պիտի յաջորդէր լեզուների բաժանումը (Ն. Բ. 2500-2000) ընկնում է նախապատմական այն դարաշրջանին, երբ յղկուած քարէ դարը վերջանալով՝ սկսում էր պղնձի և բրոնզի դարը։ Եւրոպայում այս շրջանը ընկնում է Ն. Բ. 2500 թուին, երբ քարէ դարը վերջանում է և երեան է գալիս պղինձը։ 2000 թուին գտնուում է բրոնզը, իսկ 900 թ. երկաթը։ Արեւելքում սակայն սրանք աւելի հին էին, ուր 3000 թ. եգիպտոսում դեռ 5000 թ. գտնուել էր պղինձը, իսկ երկաթը եգիպտոսում 1350 թ. ապա գործածութիւն ունէր(**)։ Այս պատճառով էլ «մետաղ» ընդհանուր գաղափարի համար մի ընդհանուր բառ չկայ հնդեւրոպական ժառանգ լեզուների մէջ։ Կան միայն պղնձի կամ բրոնզի, ոսկու և արծաթի համար զանազան բառեր, որոնք ընդհանուր են միայն մասնաւոր շրջանակներում, բայց ոչ թէ բոլոր հնդեւրոպական լեզուների մէջ։ Այսպէս

1. Սանս. áyas, զնդ. ayo, լատ. aes, գոթ. aiz, հիւլ. eir, հրգ. er նշանակում են «պղինձ», արոյր, բրոնզ կամ նաեւ երկաթ»։

2. Սանս. lohás, պրս. rōi, > հյ. arnir, հւլ. ruda, հիւլ. raudi, լատ. raudus նշանակում են «պղինձ, երկաթ կամ մետաղ»։

3. Գոթ. guld, հրգ. gold, լեթթ. zelts, հւլ. zlato, ռուս. zóloto, լեհ. ztoto, բուլղար. էլ նշանակում են «ոսկի»։ Նոյն են սանս. hi'anya. զնդ. zaranya «ոսկի», որոնք կազմւած են նոյն արմատից, բայց տարբեր մասնիկներով. բուլղար. հիմնական նշանակութիւնն է «զեղին»։

4. Լատ. aurum, հպրուս. ausis, լիթ. auksas, թոխար. wäs նշանակում են «ոսկի» և հաւանաբար պատկանում են նոյն արմատին։

5. Սանս. raj¹atá, զնդ. Զրձata, թոխար. askyant, լատ. argentum, իւլ. airget, գալլ. ariant, կորն. arganto, հյ. urðarp, յն. árgyros, որոնք կազմւած են զանազան մասնիկներով, բայց բոլորն էլ նշանակում են «արծաթ» և ծագում են միեւնոյն արմատից, որի հիմնական նշանակութիւնն է «փայլիլ»։

6. Գոթ. silubr, գերմ. silber, անգլ. silver, լիթ. sidžbras, հպրուս. siraplis, հւլ. si¹rebro, ռուս. serebro, բուլղար. էլ նշանակում են «արծաթ» և փոխառեալ են մի անծանօթ ոչ-հնդեւրոպական լեզուից։

Երկաթի համար եղած բառերը աւելի քիչ տարածութիւն ունին. առանձին առանձին ձևեր են հյ. brlarp, յն. sideros և լատ. ferrum. փոքրիկ խմբակներ են կազմում 1) գոթ. eisarn, հիւլ. i' sarn, հրգ. isarn, հիւլ. iarn, գալլ. haiarn, 2) հւլ. zeⁿle¹zo, լիթ. gelež'is, հպրուս. gelso, — իսկ սանս. áyas և զնդ. ayo, որոնք նշանակում են բուն «պղինձ կամ բրոնզ», յատկացուած են նաեւ երկաթին։

Այս բոլոր բառական համապատասխանութիւնները՝ հնազիտութեան տուեալների հետ համաձայնութեամբ հաստատում են որ Հնդեւրոպացիները մետաղներին դեռ ծանօթ չէին և նրանցից զէնքեր, զրահներ և այլ գործիքներ պատրաստել չգիտէին։ Երկաթը բուլղարիւն անծանօթ էր. իսկ պղինձը կամ բրոնզը արդէն գտնուած էր, բայց դեռ ընդհանուր տարածութիւն

(*) Շառնակալիւն՝ մեծագույն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Ա. Գալիս)։

(**) Boule, Les Hommes fossiles, éléments de paléontologie humaine, Psria 1923, էջ 331։

չէր գտած. կամ դեռ նրանով գործել չգիտէին. որովհետեւ այլ բան է մետաղը ճանաչել այլ բան է նրանով գործել իմանալ: Այսպէս նաև ոսկին և արծաթը: Երբ հնդկ-եւրոպացիք սկսեցին ցրուել, գաղթավայրերում լայն չափերով ծանօթացան այդ մետաղների գործածութեան: Գերմանական և լեթթո-սլաւական ժողովուրդները փոխ առին «արծաթ» բառը մի անծանօթ լեզուից. յոյները ոսկին (chrysos) ստացան սեմականներից, թերեւս փրենկեցիներից (հմտ. ասուր. xurašu «ոսկի»): Երկաթը կելտական ժողովուրդները փոխ առին մի ոչ-հնդեւրոպական ժողովուրդից, այն ժամանակ, երբ արդէն բաժանուած էին իտալական միութիւնից. կելտականից էլ անցան լատիններին և գերմաններին. այսպէս նաև Բալթիկ-սլաւական ժողովուրդները: Աւելի ուշ են անագը և կապարը (արծիճ). վերջինը յոյները (αἰγυρδος) և լատինները (ferrum) ստացան Սպանիայից: Հայերը նախքան բաժանումը ունէին արծաթը, բայց ոսկին և երկաթը չէին ճանաչում, որ յետոյ փոխ առին ուրիշ ոչ-հնդեւրոպական լեզուներից:

Արհեստների նախնական ձեւերին ծանօթութիւն ունէին հնդեւրոպացիք, թէև նրանց մի մասը քարէ դարի արհեստների շարունակութիւնն էր ներկայացնում: Առհասարակ ձեռքով կամ գործիքներով որևէ բան շինելու համար Հնդեւրոպացիք գործէին ածում *tek արմատը, որ լեզուների մէջ արտայայտուած է զանազան առումներով. այնպէս սանս. taks, զնդ. tas «շինել»: Բայց յատկապէս կացինով կամ ուրագով տաշելով շինել, սանս. ta'ksa, զնդ. tas'a, յն. tekton նշանակում են «տաղձագործ», թէև յն. téchne ամէն տեսակ արհեստի համար է. — չ. բեխլ աւելի կոնկրետ մի բան շինելու իմաստ ունի, — լատ. texere «հիւսել, հիւսելով գործել», հրգ. dehsen «կաննփը ձեծել», սակայն հրգ. dehsala «կացին», իուլ. tal «կացին», հուլ. tesati, լիթ. tas'y'ti «կացինով կամ ուրագով գործել»: Կոնկրետ շինելու բառը գտնուում է եւրոպայի հիւսիսային և արևմտեան լեզուների մէջ (ինչ. հուլ. kovo, լիթ. káuju, հրգ. houwan, լատ.

լու. գաղափարը, որ աւելի ընդհանուր է յն. téretron, լատ. terebra, հիուլ. tarathri. «գլխի, ծակիչ գործիք»), բայց յատկանում է *ter «շփելով մաշեցնել» արմատից (յն. teiro, լատ. tiro, հուլ. tiro ևն.) որից հետևում է թէ քարէ դարի հետքը դեռ շարունակում է: Կացինը անշուշտ ծանօթ էր հնդեւրոպացիներին. այս իմաստով կայ մի հետաքրքրական բառ (սանս. paraçu's = յն. pélekus, որ հնդեւրոպական երևոյթ չունի և լինելու է մի շատ հին փոխառութիւն (հմտ. ասուր. pilakku «կացին»):

Այս միջոցներով Հնդեւրոպացիք կարողանում էին պատրաստել իրենց առօրեայ պէտքերի համար կարևոր բաները. ինչ. արօր, երկանաքար, ջաղացք, լուծ, սայլ, անիւ, նաւ, թի, սանդ (մէջը բան ձեծելու) վերջապէս բնակութեան համար տուն: Բրուտի արհեստը նոյնպէս ծանօթ էր Հնդեւրոպացոց. ամանեղէնների համար կայ մի ընդհանուր բառ *k'oros, (սանս. caru's, հիուլ. huerr, իուլ. coire, գալլ. pair, հուլ. čara). Բրուտի անիւը կոչւում էր հնիս. *dhrogho-, որից առաջացել են յն. trochos և չ. դուրգն: Հետաքրքրական համեմատութիւններ են զնդ. tas'təm «տաշտ, գուշ» և լատ. testa «հողէ աման» (արմատը լատ. texere «հիւսել»), որից հետևում որ բրուտը նախ ամանները հիւսում էր ուռիի ճիւղերով և յետոյ հողով ձեւփում:

Շինարարական արուեստի համար կարելի է յիշել հնիս. *dheig'h-, որ նշանակում է «հողէ պատնէշ, թումբ կամ ամբարտակ բարձրացնելը, պատ շինելու համար հողը դիզել» (չ. դեզ, յն. teichos, սանս. dehe ևն.), — կամուրջ (յն. géphura) որ յետոյ նախապաշարմունքով զանազան լեզուների մէջ փոխանակուել է տարբեր դարձեալներով. ինչ. սանս. «կապ», իւրան. «անցք», լատ. «ճամբայ», — դուռն սանս. dvar, յն. thúra, լատ. foris ևն.) — անդ, դրանդի (սանս. a'ta, լատ. antae, հիուլ. ond) — սիւն — յն. kiôn և վերջապէս սույն բառը, որի հոմանիշները կը տեսնենք քիչ յետոյ:

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

(Եւրոպական)

udo, բայց անծանօթ է յոյն, հայ և արիական լեզուներին: Կայ և «ծակեր բանա-